

Ю.О. КАРПЕНКО

Одеса

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТОПОНІМІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Власні географічні назви Північного Причорномор'я здавна привертала пильну увагу дослідників. Чимало істориків, археологів, географів та лінгвістів, що жили й працювали на цій території в XIX—XX ст., намагалися розкрити таємниці місцевої топонімії. Згадаємо праці А.О. Скальковського, П.К. Бруна, В.І. Григоровича, В. Юргевича, О.І. Маркевича, А.А. Бергье-Делагарда, Ф.О. Петруня. Початки розгорнутого вивчення топонімії Північною Причорномор'я пов'язуються з діяльністю Одеського товариства історії та старожитностей Новоросійського (Одеського) університету¹.

Причорноморську топонімію вивчали не лише місцеві вчені. Дуже поважним є внесок таких вітчизняних дослідників, як О.І. Соболевський, А.О. Білецький, О.С. Мельничук, О.М. Трубачов, В.П. Петров, О.В. Суперанська, О.С. Стрижак та ін., а також зарубіжних учених М. Фасмера, В. Георгієва, Я. Розвадовського, Т. Лер-Сплавінського, К. Мошинського та ін. Ці дослідники висунули найважливіші ідеї і запропонували найцікавіші розв'язання стосовно причорноморської топонімії.

Однак загальний стан вивченості топонімії Північного Причорномор'я (маємо на увазі ту її частину, що знаходиться в межах СРСР) є вкрай недостатнім. Більшість причорноморських географічних назв не піддавалась топонімічній інвентаризації або й взагалі ніколи не фіксувалась. Із записаних же назв більшість ніколи не вивчалась, а серед назв, що досліджувались, більшість одержала неточну або й цілком неправильну інтерпретацію. Загалом же тут невідомого набагато більше, ніж відомого, а сумнівного — значно більше, ніж певного.

Із сказаного з необхідністю випливає, що збирання назв для топонімістів Північного Причорномор'я є першочерговою проблемою. Уважне обстеження писаних джерел та узагальнення матеріалу вибіркового експедицій дозволило Л.Т. Масенко подвоїти список гідронімів басейну Південного Бугу, складений свого часу П.Л. Маштаковим². І немає певності, чи не могло б широкє залучення

¹ Див.: Павлюк М.В. Питання ономастики па сторінках «Записок Одесского общества истории и древностей». — IV Республиканська ономастична конференція. Тези. К., 1969, стор. 204—205; Карпенко Ю.О. Початок топонімічних студій у Новоросійському університеті. — Там же, стор. 201—203.

² Маштаков П.Л. Список рек бассейнов Днестра и Буга (Южного). Пг., 1917; Масенко Л.Т. Гидронимия бассейна Южного Буга. Автореф. канд. дис., К., 1972.

архівних даних (актів генерального межування тощо) та фронтальне експедиційне вивчення всієї території басейну ще раз подвоїти цей список (723 назви).

Ще гірше обстоїть справа з фіксацією інших топонімічних класів. Виняток становить ойконімія. Від повідомлень про старі грецькі надчорноморські колонії до сучасних довідників адміністративно-територіального поділу ойконіми відбиті джерелами найліпше. Саме тому топонімічні дослідження — це передусім ойконімічні дослідження. А це призводить до поплутання властивостей топонімічних класів, оскільки величезна кількість ойконімів є лише метонімічним повторенням назв річок, балок, місцевостей тощо.

Однак і добре забезпечена джерелами ойконімія потребує детальної живомовної перевірки, бо джерела нерідко калічать назви, не подають наголосів, а тим паче топонімічних легенд. У довідниках XIX — початку XX ст. іноді важко розрізнити справжні ойконіми й позначки приналежності (вказівка власника). Назву села **Фрасине**, нар. **Фрасина**, **Храсино** Великомихайлівського р-ну Одеської обл. де Волян у 1791 р. помилково записав у формі **Фраси**, без кінцевого **н** (ойконім повторює назву балки, яку взято з молд. **фрасин** «ясен»). І від нього ця помилкова форма пішла гуляти по старих джерелах, розуміння її як непрямого відмінка породило навіть варіант **Фраса**. При відсутності живомовної перевірки такі помилки не виправляються, а досліджуються.

Давно назріла потреба переходу до масової фіксації народної топонімії. Треба значно розширити масштаби збирання. Протягом 1969-1972 рр. Одеський університет організував чотири топонімічні експедиції в райони Одеської області (керівники А.Т. Бевзенко, Л.В. Горожанкіна, Н.Г. Рядченко), причому тільки одна експедиція повністю охопила весь район. Щоб такими темпами записати всю топонімію лише Одеської області з її 26 районами, потрібно 30-35 років. А степова топонімія забувається швидше, ніж, наприклад, гірська. Тому зволікання означає безповоротну втрату для науки тисяч і тисяч назв.

Оскільки дуже багато таких назв уже зникло, для вивчення топонімії Північного Причорномор'я не меншу вагу, ніж польові експедиції, мають архівні розшуки. В архівах Москви, Ленінграда, Києва, Херсона і Одеси збереглися якісь сліди багатьох топонімів, які вже не функціонують у живій мові. Дуже важливо координувати польові та архівні розшуки для вірного розв'язання питання ідентифікації (одне з болючих місць сучасних діахронічних розвідок топонімів), щоб проводити на місцях спеціальні пошуки окремих назв, знайдених у писемних джерелах.

Як правило, збирач матеріалу його і досліджує. І це добре. Але чи завжди до цього матеріалу мають доступ інші дослідники? Нерідко зібраний матеріал стає ніби власністю збирача. І це погано,

бо скоує розвиток топонімічних студій. Кожна топонімічна експедиція повинна відправляти дублікати всіх записів до Інституту мовознавства АН УРСР, але й цього мало. Потрібна також детальна координація експедиційної роботи і контроль за нею з боку Української ономастичної комісії. Комплексне вивчення причорноморської топонімії робить актуальним питання про створення єдиної топонімічної картотеки Північного Причорномор'я. Дуже корисно було б організувати при одному з вузів, а ще ліпше при Південному центрі АН УРСР, топонімічну лабораторію, яка вела б наукові дослідження, подавала практичну допомогу зацікавленим організаціям у найменуваннях, перейменуваннях та встановленні старих назв географічних об'єктів, але основним своїм завданням мала б укладання топонімічної картотеки Північного Причорномор'я.

Дослідження причорноморської топонімії провадились і провадяться у двох напрямках, що різняться між собою і матеріалом, і методикою, і проблематикою, і часто складом дослідників. Один з цих напрямів займається давньою топонімією і скерований у минуле, намагаючись проникнути якомога далі у глиб віків. Фракійці і скіфи, прабатьківщина і етногенез, слов'янські старожитності і міграція народів — ось неповний перелік його проблематики. Тут основна мета топонімічних студій — встановлення етимології найдавніших топонімів і екстратопонімічні висновки з етимологічних розшуків.

Другий напрям вивчає нову топонімію, приблизно від тюркських часів, і скерований у сучасне, встановлюючи формування і розвиток сучасної топонімії, її словотворчий і семантичний спектр тощо. Етимологія і тут є важливим і бажаним компонентом, однак вона вже втрачає виняткову вагомість. Більш бажаним виявляється встановлення етіології назви, а не її етимології. Основна мета цього напрямку — вияснення функціонування територіальної топонімічної системи та наукова інвентаризація її елементів. Ці два напрямки топонімічного вивчення Північного Причорномор'я пов'язані між собою і допомагають один одному. Але це різні напрямки, які не слід плутати і в оцінці яких доцільно оперувати різними критеріями.

Вивчення давньої топонімії Північного Причорномор'я провадиться переважно шляхом нової інтерпретації вже відомих дослідникам назв і лише в невеликій мірі — шляхом залучення нових назв, які ще не розглядались. Поповнення фонду старої топонімії регіону новою назвою — подія. Багато таких подій сталося в книзі О.М. Трубачова «Названия рек Правобережной Украины» — визначній праці, що сприяє глибшому розумінню старої топонімії Північного Причорномор'я.

Однак якщо назва не засвідчена старими текстами, то її дав-

ність встановлювана етимологізуванням, завжди трохи проблематична. Так, наявний у записах деяких причорноморських гідронімів термін **Оврад**, на думку О.М. Трубачова, «очевидно неслов'янського походження»¹, — є лише, як показала Л.Т. Масенко, польським перекинуттям російського терміна **Овраг**, який у свою чергу виступає писемним еквівалентом місцевого географічного терміна **балка (балка Дівка)**.]

Загалом же дослідники старої причорноморської топонімії оперують приблизно сотнею назв, які, безперечно, є давніми, а також кількома сотнями назв, які, імовірно, є давніми. Звичайно, що збільшення цих кількостей як шляхом етимологізування, так і шляхом ідентифікації топонімів, згадуваних у стародавніх текстах, — є дуже актуальним. Та ще більш актуальним є вірне витлумачення тих назв, про які добре відомо, що вони давні.

Найпопулярнішими серед дослідників є назви великих рік від Дону до Дунаю. Остання монографія незабутнього В.П. Петрова² показала, як багато важать ці назви в розумінні давньої долі слов'янства. Разом з тим вона засвідчила й те, як важко розібратися в цих назвах, скільки тут непевного й неясного.

В усякому раті запропоновану П. Кречмером іранську етимологію Дніпра (Danu-araга «віддалена, задня ріка») та Дністра, (Danu-nazduо «ближня, передня ріка»), що 30 років панувала в етимологічній літературі, слід визнати пройденим етапом. Окрім вказаних М. Фасмером фонетичних її заперечень, існують і заперечення топонімічні. Чому «ближчою рікою» має бути Дністер, а не Дніпро? Адже Дніпро для скіфів важив набагато більше, ніж Дністер. Думати, що назви ці з'явилися у скіфів на Балканах, — в ліпшому разі дивно. Поза тим будь-яка маркіровка, топонімічна диференціація цих величезних рік (**Передня** — **Задня** чи інакше) невмотивована. Диференціації потребує мале, а не велике.

Отже, не **Дн-** є залишком основної назви, до якої додавались уточнення (**-іпр** та **-істр**), а навпаки, ці другі елементи скоріше є слідами давніх назв, до яких скіфи додали географічний термін **Дн-** (Danu), як ми тепер говоримо «**ріка** Волга». Ця стара ідея О.І. Соболевського стає все більш привабливою. З думкою про те, що Дністер давніше іменувався фракійцями **Істрос (Дн-істр)**, добре узгоджується сенс іншої назви цієї ріки — **Тірас**. Обидві вони означають «швидкий» (критика відповідної етимології гідроніма **Тірас** непереконлива), і можна думати, що **Тірас** — це лише скіфський переклад давньої фракійської назви, яку інше угруповання скіфів законсервувало в назві **Дністер**. Аналогічне тлумачення прийнятне й для гідроніма **Дніпро**, у якому можна вбачати

¹ Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. М., 1968, стор. 94.

² Петров В. П. Етногенез слов'ян. К., 1972, стор. 55—88.

консервацію найдавнішої (теж фракійської) назви цієї ріки **Іпр**. При цьому ім'я **Борісфен (Борістенес)** знову ж таки є скіфським перекладом назви ***Іпр**. Орієнтовний зміст обох гідронімів — «широкий». Існують надійні докази того, що і **Борістенес**, і **Тірас** називали тільки нижню течію відповідних рік. Саме тому ці, а не інші назви стали вперше відомими грекам і таким чином раніше потрапили до джерел.

З інших нових концепцій, що торкаються старої топонімії Південного Причорномор'я, загальний інтерес викликало заперечення іранства скіфів. Однак ця концепція потребує поглибленої аргументації і поки що видається непереконливою. Якраз гідроніми, значна кількість яких одержує на іранському ґрунті надійні розшифровки, доводять, що іранський елемент у Північному Причорномор'ї був і мова скіфів, найімовірніше, належала до іранської групи.

У вивченні новішої топонімії Північного Причорномор'я широко застосовується, так би мовити, екстенсивний принцип. Все нові маси топонімів — сотні й тисячі раніше не досліджуваних назв — запроваджуються в науковий обіг, одержують синхронічну чи ді-ахронічну інтерпретацію, класифікуються.

Такі екстенсивні дослідження потрібні, оскільки багато матеріалу ще не досліджено і навіть не зібрано. Але такі розвідки, безсумнівно, є недостатніми, і не вони повинні визначати основний зміст вивчення новішої топонімії Північного Причорномор'я. Публікація топонімічних матеріалів, найліпше у формі словників, оцінюється точністю запису та достовірністю даних; публікація ж топонімічних досліджень не може оцінюватись тільки якістю матеріалу. Тут потрібно нове: пошуки у проблематиці, методиці, аргументації, напрямках узагальнень. Потрібні нові думки.

На погляд автора, гідними пошуків та глибшого висвітлення, є, серед інших, такі питання. (Зрозуміло, що їх перелік аж ніяк не становить якогось рекомендаційного списку.)

1. **Динаміка топонімічної системи.** Топонімічна система, що функціонує у Північному Причорномор'ї, — молода, значно молодша, ніж, наприклад, на інших територіях УРСР. Вона утворилась переважно у XVIII—XIX ст. Тому тут значно легше простежити процес утворення, становлення системи. Висновки при цьому матимуть не лише регіональне значення, оскільки можна думати, що окрім локальних існують загальні закономірності появи топонімічних систем. Якоюсь мірою топонімія Північного Причорномор'я у прискореному темпі повторила, точніше моделювала, загальнослов'янський процес становлення топонімічних систем.

2. **Топонім і система.** Як впливає топонімічна система на окремі назви, як ці назви формуються і згодом змінюються під тиском системи, як назва, за відомою формулою В. А. Никонова, «стає в

топонімічний ряд» і як вона переходить з одного ряду в інший? Як компоненти системи виявляються найвпливовішими в різні періоди? У якій мірі динаміка окремих топонімів відбиває просто їх пристосування до системи і в якій — динаміку самої системи? Відзначена молодість топонімічної системи полегшує розшуки відповідей на ці питання саме в Північному Причорномор'ї.

3. **Міграція назв.** Значна, але навіть приблизно ще не окреслена кількість топонімів Північного Причорномор'я завезена сюди населенням з різних кінців України та Росії. Пошуки та вивчення цих назв як через зіставлення топонімії різних регіонів, так і, більш надійно, шляхом аналізу топонімічних легенд та джерельних свідчень дозволять конкретизувати історію заселення краю та історію формування локальної топонімічної системи.

4. **Топонім і мовлення.** Тут можна говорити про практичне використання топонімів, про їх функцію та питому вагу в мовленні. Але питання варто поставити глибше. Ізольоване існування топонімічної системи можливе тільки в уяві топоніміста. Реально ж топонімічна система — складник мови і як такий проявляється і мовленні. Функціонування, життя топонімічної системи в усіх її тонкощах можна виявити тільки при спостереженні над використанням топонімів у мовленні.

5. **Різнномовна топонімія.** Поряд з вивченням східнослов'янської (давньоруської, української, російської) топонімії краю доцільне виділити та окремо дослідити назви, що належать іншим мовам. Для гідронімії це вже певною мірою зроблено. Однак є ще інші топонімічні класи, є й чимало гідронімічних проблем. Не існує списку мов, топонімія яких представлена в Північному Причорномор'ї. Окрім фракійців та іранців, свої назви тут залишили греки, тюрки (печеніги, половці, кримські татари, ногайці, турки, гагаузи та ін.), германці (готи, у XVIII—XIX ст. — німці), романці (молдавани, румуни, італійці, французи), слов'яни (поляки, болгари, серби, чехи, словаки), албанці. У працях деяких топонімістів до цього списку запроваджуються ще угро-фіни, балти ті інші народи.

6. **Топонімічна взаємодія мов.** Про конкретну топонімічну взаємодію можна говорити в тих випадках, коли в одній назві виявляються топонімічні (а не лише етимологічні) сліди більше ніж однієї мови. У загальному ж плані топонімічною взаємодією слід кваліфікувати і взаємовпливи топонімічних систем, і в цьому випадку розглядаються назви, матеріально пов'язані тільки з одною мовою. Все це широко представлене в топонімії Північного Причорномор'я з його історичним круговоротом народів. У зв'язку з цим треба підкреслити велику поширеність українсько-російської топонімічної взаємодії, на що звернуто недостатню увагу. Близькість української та російської мов затруднює виявлення цієї взає-

модії. Однак умови заселення Північного Причорномор'я зробили і одним з найважливіших чинників формування місцевої топонімії, тому ця взаємодія потребує належного вивчення. Приваблює важке питання, чи відбила колись тюркська топонімія краю вплив місцевих давньоруських назв.

7. **Вибір території.** Вся територія Північного Причорномор'я потребує фронтального топонімічного вивчення. Однак є райони, що становлять особливий топонімічний інтерес. Ще П.К. Брун слушно поставив питання про необхідність вивчення місцевих географічних назв у тих точках, де орієнтовно локалізуються окремі об'єкти Геродотової Скіфії. Це саме можна сказати й про інші історичні місця, якими так багате Причорномор'я. Цільового топонімічного вивчення, безперечно, заслуговують усі історичні рубежі, колишні кордони на даній території (наприклад, польсько-татарський кордон).

8. **Топонімія Чорного моря.** Топонімія краю вивчена недостатню, а з топонімічним обстеженням Чорного та Азовського морів справа обстоїть ще гірше. Між тим назви об'єктів, що прилягають обох боків (і з суші, і з моря) до берегової лінії, становлять чи не найцікавіший матеріал регіону і вимагають скрупульозного, буквально поштучного вивчення.

Подібні питання можна адресувати й іншим територіям. Однак Північному Причорномор'ю їх розв'язання має свою специфіку і до того ж особливо актуальне.